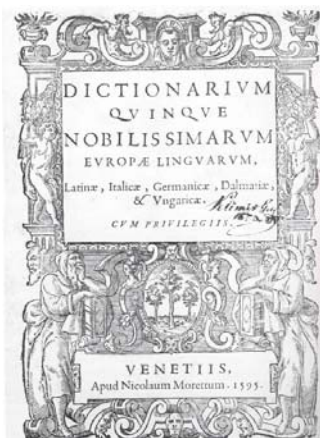

Krešimir Čosić

415 GODINA VRANČIĆEVA RJEČNIKA

Iako su već otprije poznati pokušaji bilježenja pojedinih riječi hrvatskoga jezika, o hrvatskoj se leksikografiji u užem smislu može govoriti tek od Fausta Vrančića i njegova petojezičnog rječnika tiskanog 1595. pod nazivom *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* koji nam je ostavio u naslijeđe. To djelo naš je prvi rječnik objelodanjen kao samostalna knjiga (Vončina, 1979: 7). Prilikom izrade autor se kao polazišnim jezikom poslužio latinskim, a u čijem su stupcu samo latinske natuknice poredane i složene po abecedi, uz gdjejoja odstupanja, a lekseme ostalih četiriju jezika razvrstao je analogno da seman-

tički prate stupac na latinskom. Rječnik sadrži oko 5800 hrvatskih leksema (najviše s prostora Vrančićeva rodnog Šibenika i okolice) (Moguš, 1995: 77), dok je riječi mnogo više jer se dio leksema ponavlja i po više puta. Po leksikografskoj klasifikaciji Vrančićev se rječnik ubraja u manje rječnike. Do danas su provedena brojna i temeljita istraživanja o autoru i o samom rječniku te su nam, dakle, poznate gotovo sve bitne odrednice koje ga sačinjavaju. Vrančićev rječnik poslužio je u izradi mnogih drugih rječnika kasnijeg datuma. Uz Vrančićevo dopuštenje benediktinac Petr Loderecker objavio je 1605. u Pragu proširenu inačicu tog istog rječnika, odnosno drugo izdanje uz dodatak češkog i poljskog jezika, a djelo je naslovio *Dictionarium septem diversarum linguarum, videlicet latine, italice, dalmatice, bohemicæ, polonice, germanice et hungaricæ*. Taj se rječnik još po ponekim odrednicama razlikuje od prvog izdanja (Samardžija, 2006: 29-30). Određujući prostranstvo jezika na ukupnosti hrvatskog teritorija, izborom leksičke građe Vrančićev rječnik ostaje vjeran tradiciji koju nastavlja, odnosno otvara čakavsko narječje prema utjecajima ostalih dvaju. U grafijsko-pravopisnom pogledu nastoji sjediniti grafijska rješenja koja su se primjenjivala u južnim i sjevernim krajevima, odnosno utrti put takvoj prilagodbi latinice koja bi ispunjavala fonetske i fonološke potrebe hrvatskog jezika (Vončina, 1979: 7). Temeljni nedostatak rječnika može se promatrati u samom strukturiranju budući da riječi nisu leksikografski obrađene, nego su nanizane u svojim temeljnim

obicima. Istraživanja su pokazala da koncept petojezičnog rječnika nije bio zamišljen od samog početka, na što nam najbolje ukazuje početak predgovora u kojem se spominju samo dalmatinski (odnosno hrvatski) i mađarski jezik, te iz toga možemo naslutiti da je prvobitan nacrt rječnika uključivao samo ta dva jezika. Smatra se da je drugi rječnik koji se sastoji od ostalih triju jezika bio završen još godinama prije sastavljanja hrvatsko-mađarskog, ali je tek poslije odlučeno o njegovu uključivanju u konačno ruho prvotiska. Rječnik nije naslovljen Vrančićevim imenom, već potvrdu njegova autorstva pronalazimo u Arcunatusovoj posvetnoj pjesmi, koja nam je tako jedino svjedočanstvo o tom podatku (Vončina, 1979: 9-10). Nije nam poznato dokad su dva rukopisna rječnika supostojala kao zasebne cjeline, no to se nužno moralo zbivati prije 1591. jer se već u pohvalnoj pjesmi Arconatusa iz iste godine spominje *dictionarum quinque linguarum*.

Rječnik započinje posvetom španjolskom isusovcu Alfonsu Carrilu u kojem autor tvrdi da je rječnik sastavio za „malo dana“. Ta je izjava stručnjake podijelila u dva tabora. Naime, jedni smatraju da je ista puko hvalisanje autora i da djelo ni pod kojim uvjetima nije moglo biti dovršeno u tako kratku vremenskom periodu, dok druga pak strana drži da je izjava istinita i da nam svjedoči o iznimnoj sposobnosti autora. Posveta je iskazana u prvom licu, ali se povremeno upliće i prvo lice množine. Mnijenje je istraživača da je takvim činom Vrančić htio odati počast svojim pomagačima tijekom godina za kojih je nastajao rukopis latinsko-talijansko-njemačkog rječnika koji je temeljom kasnijeg petojezičnog. Taj trojezični rukopis morao je nastati oko 1575. u Italiji za Vrančićevih studentskih dana, što je zaključeno na temelju podataka iz posvete Carrilu (Vončina, 1979: 11-13).

Nužnost hrvatsko-mađarskog rječnika proizlazila je iz potrebe jezičnog sporazumijevanja unutar personalnom unijom povezane hrvatsko-ugarske države, a čast njegova sastavljanja pripala je Vrančiću zbog njegova porijekla i čestog boravka u Ugarskoj za vrijeme kojeg je i naučio mađarski. Tijekom učenja zapazio je da su mnoge hrvatske riječi ušle u mađarski kao posuđenice te ga je to ponukalo da sastavi poseban popis hrvatskih posuđenica u mađarskom jeziku koji je onda priložio kao dodatak na kraju rječnika (Moguš, 1995: 76). Arconatus nam svjedoči da je namjena rječnika mogla biti i u pripremanju klerikalnog kadra. O mjestu nastanka rječnika nemamo izravnih podataka. Neosporno je da je taj rječnik nastajao nakon trojezičnog, odnosno u razdoblju nakon 1575., dok se konačno povezivanje dvaju rječnika, hrvatsko-mađarskog dvojezičnog i latinsko-talijansko-njemačkog trojezičnog, smatra se, odigralo između 1585. i 1590. (Vončina, 1979: 13).

Prilikom sastavljanja starijeg trojezičnog rukopisa, prvo je formiran latinski stupac koji je onda služio kao izbornik riječi iz talijanskog i njemačkog. U dijelu koji se odnose na hrvatski i mađarski zamjetan je izostanak toponimnih naziva s područja tih dvaju jezika. Prilikom detaljnije analize njemačkog dijela rječnika uočljivo je da je Vrančić samo površan poznavatelj

istog, a to se očituje u brojnim primjerima. U svim stupcima rječnika, posebice u hrvatskom i njemačkom, nailazimo na pogreške koje se obično uzimaju kao rezultat tiskarske nemarnosti (budući da je tiskar najvjerojatnije bio Talijan nevičan hrvatskom i njemačkom jeziku). Međutim, za grafijsko-pravopisnu nedosljednost njemačkog dijela rječnika ne možemo okriviti tiskara, već njegova sastavljača. Budući da Vrančić nije bio osobit poznavatelj njemačkog, jasno je da je u pitanju grafije njemačkih riječi pripomogao netko sa strane. Pogreške u redosljedu latinskih riječi temeljan su dokaz u prilog mišljenju da je Vrančić rječnik završio za malo dana, no drugačiji scenarij predlaže da je Vrančiću jednostavno nedostajalo strpljivosti ili vještine za abecedno nizanje riječi (Vončina, 1979: 15-16). Čini se da je zamišljeno da glagolski oblik u rječniku bude 1. lice jednine prezenta, no naknadnom redakcijom neposredno prije tiskanja taj je oblik zamijenjen infinitivom. Redakcija je obuhvatila samo korekcije unutar riječi, ali se nije pozabavila pozicijskim promjenama među riječima. Za to potvrdu pronalazimo u primjerima gdje pojedine natuknice narušavaju abecedni niz zbog nekog pravopisnog detalja. Zamjetno je i to da je prvobitna inačica rječnika oskudijevala riječima u odnosu na završnu koju je autor naknadno nadopunio, ali unoseći nove riječi na neodgovarajuća mjesta pa je i tu dolazilo do odstupanja od abecednog reda. Na 39 mjesta nemamo hrvatski ekvivalent latinskoj natuknici, a kako su u ostalim trima jezicima takve praznine znatno rjeđe, prvotno se zaključilo da je Vrančić u tuđini zaboravljao materinji jezik. Međutim, prilikom redakcije rukopisa hrvatski se stupac našao ukliještenim između mađarskog i njemačkog te za pojedine riječi nije bilo dovoljno mjesta da ih se čitko ispiše, stoga ih je i tiskar u ponekim slučajevima bio nemoćan dešifrirati. To je bez sumnje vjerojatniji razlog zašto je izostao toliki broj riječi u hrvatskom stupcu u odnosu na ostale (Vončina, 1979: 17-20).

Kojih desetak godine prije objave rječnika, Šime Budinić pokušao je udariti temelje reformi latinice koja bi uz primjenu dijakritičkih znakova obogatila grafijski sustav. Po svemu sudeći, Vrančiću je bio poznat taj pokušaj te on opravdava svoja rješenja cz, cs i ch, ističući kako grafemi koji se nalaze na drugom mjestu ovdje nemaju glasovnu vrijednost, već samo razlikovnu ulogu. Vrančić je, po svemu sudeći, nakon odlaska u inozemstvo nastavio održavati kontakte sa zemljacima. Nije skrivao ni svoje nezadovoljstvo zbog romanskog utjecaja na hrvatski jezik, koji je osobito izražen bio u njegovu rodnom kraju. Da nešto promijeni u tom smislu, pokušavao je rekonstruirati domaće riječi koje su prešle u pasivni leksik. Budući da za tu svrhu vrlo vjerojatno nije imao dovoljno vlastitog znanja jer je vrlo rano napustio Hrvatsku, morao se poslužiti literaturom (Vončina, 1979: 21-22). Vrančićev rječnik imao je osobitu vrijednost i za protureformatore. Naime, protureformatori su tražili takav jezični uzorak kojim će biti omogućeno sporazumijevanje na čitavom južnoslavenskom prostoru da bi mogli na ovim prostorima obavljati propovijedi, a upravo se Vrančićev rječnik činio pogodnim za ispunjavanje tog nauma (Vončina, 1979: 13-14). Vrančić je prema svojim tvrd-

njama i nastojao skrojiti jedinstven općeslavenski jezik. U predgovoru navodi da pod pojmom dalmatinskog jezika ne podrazumijeva samo lokalni govor kraja iz kojeg potječe već pri tom objedinjuje i govore s čitavog prostora Hrvatske te susjednih južnoslavenskih zemalja. Tu je viziju jedinstvenog južnoslavenskog jezika djelomično naslijedio i od hrvatskih protestantskih pisaca. Njegove teze o odnosima među slavenskim jezicima jasno su ocrtane i u hrvatskom dijelu predgovora Lodereckerova predgovora iz 1605. gdje navodi da je taj tzv. dalmatinski jezik čišći od poljskog ili pak ruskog jezika. Međutim, nesumnjivo je takvo stajalište nailazilo na žestoku kritiku u sredinama slavenskih govornih područja. Pojam dalmatinski jezik, kojim obuhvaća samo južnoslavensko područje, podređuje pojmu slavenski jezik te za dalmatinski tvrdi da je idiom slavenskog jezika. Iz te tvrdnje ne možemo jasno razabrati je li Vrančić dalmatinski jezik, na cjelokupnom području koje bi isti obuhvaćao, promatrao kao jedinstven jezični kompleks ili je u njemu vidio skup dijalekata. Logično se nameće pitanje dijalekatske osnove toga dalmatinskog jezika te je li točno da ono što Vrančić nudi kao standardni govor svem južnoslavenskom prostoru nije ništa drugo nego isključivo njegov rodni šibenski čakavski govor. Dugo se vremena držalo da je Vrančić slabije poznao ostala narječja (Vončina, 1979: 22-25). Dijalekatski je Vrančićev jezik ocijenjen kao ikavsko-čakavski, a opaža se i dodirivanje sa štokavskim govorima koje se ponajprije očituje u sljedećim pojavama:

1. učestala uporaba upitno-odnosne zamjenice *što*
2. refleks $d' > đ$ (u čakavskom je uobičajeno *j*)
3. izostanak promjene suglasnika *lj* u *j*
4. pojava ijekavizma u primjerima: *siečan*, *sviest* (navedeni primjeri ijekavizma izolirani su slučajevi preuzeti iz dubrovačkog govora)

Navedeni elementi štokavštine mogli bi opravdati tvrdnju da već Vrančićev rječnik pokazuje prve znakove pojave standardizacije hrvatskog književnog jezika sa štokavskim kao dominantnim u tom procesu. Iako se dubrovački govor preko književne aktivnosti počeo širiti i na susjedna područja, čini se da je u pitanju štokavštine u Vrančićevu rječniku veću ulogu odigrao bosansko-dalmatinski ikavski. U osnovi je rječnika spoj čakavske i štokavske ikavštine, no brojni primjeri dokazuju da su prisutni i utjecaji iz drugih dijalekata, a to opovrgava teoriju o nedovoljnom Vrančićevu poznavanju domaće dijalektne raznolikosti (Vončina, 1979: 25-26).

Za razliku od veće zastupljenosti štokavskog, utjecaj kajkavskog uočava se samo u natruhama (vidljiv u pojavi refleksivne zamjenice u glagolu *plakati se*, alternativne depalatalizacije u primjerima *prijateljstvo*, *kralica* i dr.), no nedvojbeno da je i s tim narječjem bio dobro upoznat, što nam svjedoči i znatan broj kajkavizama.

Uzrok činjenici da je čakavski uzet kao osnovica njegove vizije sveobuhvatnog dalmatinskoga jezika ne leži u njegovu možebitnom nepoznavanju

ostalih dvaju narječja, već što je među njima načinjen izbor (Vončina, 1979: 28). Iako njegov rječnik pretendira na jezik svakodnevne upotrebe, nailazimo i na primjere knjiških, staroslavenskih riječi. Naslov djela ističe nam da se autor trudio odabrati pet najuglednijih europskih jezika, no izbor iz leksičke građe uključuje obilje leksema karakterističnih za ruralnu sredinu te nikako za sadržaj njegova rječnika ne možemo reći da je otmjeno probiran (Vončina, 1979: 29).

Ne znamo točno kojoj je publici rječnik imao biti namijenjen. Latinske natuknice sugeriraju da je primarno u pitanju publika s humanističkom naobrazbom. Predgovor nam daje upute o čitanju, ali za tri od četiriju stranih jezika koja su obrađena budući da su izostale upute o čitanju talijanskih riječi. Istaknuto je u predgovoru kako je Vrančić za hrvatske riječi skrojio svoj vlastiti pravopis s visokim stupnjem sustavnosti, svjestan da stvara pismeni predložak koji će služiti strancima za učenje hrvatskoga jezika. Iz toga proizlazi nužnost za izgradnjom grafijskog sustava koji se može jasno i jednoznačno realizirati u govornoj uporabi (Vončina, 1979: 31).

Njegov grafijski sustav uživa posebno mjesto u kontekstu povijesnog razvoja naše grafije budući da je on prvi porijeklom iz južne Hrvatske prihvatio grafijsku praksu kakva se razvijala kod kajkavskih književnika na sjeveru (odnosno mađarska rješenja kao što su *cs*, *sz* i dr.), a iz južnih krajeva zadržao ona rješenja koja su se pokazala funkcionalnima (npr. *x*) (Vončina, 1979: 33).

U praksi njegovih prethodnika iz južne Hrvatske prilikom bilježenja talijanskoga *c* nije bilo razlikovanja između *cz* i *cs*, a to nam upućuje na poznati fenomen cakavizma koji je i danas prisutan u tim krajevima. S druge strane, autori iz sjeverne Hrvatske nisu razlikovali *ch* i *k*, što je u suštini izraz uobičajenog kajkavskog nerazlikovanja *č* od *ć*. Vrančić je taj problem riješio uvođenjem različite grafijske kombinacije za dalmatinski jezik: *cz* /*c*/, *cs* /*č*/ i *ch* /*ć*/. To predstavlja prvi u povijesti hrvatskog jezika poznati pokušaj određivanja ortoepske norme (Vončina, 1979: 33-34).

Slično se dogodilo i s nekim drugim fonemima. Čakavski su pisci vrlo dobro razlikovali konsonante /*l*/ i /*n*/ od sekundarnih skupina /*l*+*j*/ i /*n*+*j*/ koje su se tad još nesliveno izgovarale. Napustivši talijanske kombinacije *gl* i *gn*, grafemskim skupinama *ly* i *ny* dodjeljuje dvostruku funkciju, odnosno da osim označavanja konsonanata /*l*/ i /*n*/ imaju i ulogu označavanja konsonantskih skupina (Vončina, 1979: 34). Fonem /*š*/ bilježio se oznakom *s*, /*dz*/ oznakom *dy*, a /*s*/ je bilježen na tri načina: *sz*, *β* samo u medijalnom i završnom položaju, te u rijetkim usamljenim primjerima kao *s*.

Vrančić ne poznaje samostalan grafem *j* pa mu ni dvoglas *ij* ne predstavlja dva fonema, već je inačica grafema *y*. Za označavanje dužine sloga Vrančić se služi dvama načinima. Prvi je udvostručenje samoglasnika, gdje imamo primjere: *glaas*, *liip*, *peet*, itd. Drugi je bilježenje grafema *j* uz samoglasnik pod naglaskom, npr. *lijn*, *lijst*, itd. Kratak je slog, iako neredovito,

označavan udvostručivanjem suglasnika iza samoglasnika pod kratkim naglaskom, npr. *hittar, lavv, oppeka*, itd. U pojedinim primjerima pojavljuju se nadslovci / i ^ čiju je ortoepsku vrijednost danas nemoguće jednoznačno dešifrirati. U pisanju hrvatskih riječi često je upotrebljavana spojnica i to: između prefiksa i infinitiva u prefigiranih glagola, između prefiksa i ostalog dijela riječi kod odglagolnih tvorenic, između prijedloga i imenice, između sastavnica u složenicama, u višerječnim jednakovrijednicama, između atributa i imenice te između priloga ili pridjeva i glagola (Samardžija, 2006: 35-37).

U prvoj polovici 16. st. dominantna pjesnička struja južne Hrvatske bio je petrarkizam, a on je imao svojstvene jezične osobine među kojima je bilo i učestalo upotrebljavanje umanjenica. Za Vrančića umanjenice imaju semantičku, a ne stilističku funkciju, stoga ih je navodio samo nedeminutivnim likom (npr. *srdašce, sunačce, kosica, venčac* navedeni su kao *srce, sunce, kosa, venac*) (Vončina, 1979: 29). Njegova najveća vrijednost pri pokušaju usavršavanja grafije leži u nastojanju da jednom fonemu odgovara jedinstveno grafijsko rješenje, bilo da je u pitanju jedan grafem ili skupina, i da jednom grafijskom rješenju bude pridružena uvijek ista glasovna vrijednost. Nije u toj nakani u potpunosti bio uspješan budući da je dolazilo do povremenih odstupanja na primjeru grafema *y*, koji je često označavao /i/, te *u*, koji je katkad stajao u značenju /v/. Iako je imao jasnu viziju kako bi mogao usavršiti naš latinični grafijski sustav, imao je vrlo ograničene mogućnosti da to i dosljedno provede. U prvom redu, u tom su ga naumu sprječavale okolnosti u venecijanskoj tiskari. Na raspolaganju je imao točno određen repertoar latiničnih slova koja je mogao upotrijebiti, a koja su mahom bila prilagođena za tiskanje na jezicima tada kultiviranim od našeg (Vončina, 1979: 34).

Hrvatskim rječničkim prvotiskom *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* nije dan izniman prilog u vidu rječničke obrade latinskog, talijanskog i njemačkog jezika, ali je za hrvatsku leksikografiju, u jednakoj mjeri kao za i mađarsku, značenje ovog rječnika neosporno. U kontekstu vremena u kojem je nastao, rječnik ima još istaknutije mjesto. Hrvatska je književnojezična situacija višestruko bila napeta. Nastao je vakuum između konačnog raskida sa staroslavenskom redakcijom i izbora novog jezičnog tipa te zamjene glagoljice latiničnim pismom. Većina se tadašnjih pisaca nastojala uhvatiti ukoštac s tim problemom i bila potencijalnim reformatorom grafije, a iznimku tu nije činio ni Faust Vrančić. U jezičnom je pogledu ostao vjeran tradiciji na koju se nastavljao, otvaranju čakavskog prema ostalim dvama narječjima s naglaskom na štokavski, a u grafijsko-pravopisnom pogledu težnji prilagodbe latinice hrvatskom jeziku na temelju njegovih fonetsko-fonoloških potreba (Vončina, 1979: 35).

Literatura

- Moguš, Milan 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Globus.
- Samardžija, Marko 2006. *Hrvatski kao povijesni jezik*, Zagreb: vlastita naklada.
- Vončina, Josip 1979. Vrančićev rječnik. *Filologija*, br. 9, str. 7-36.
- Vrančić, Faust 1992. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*, Zagreb: Novi Liber (pretisak izdanja iz 1595.).